

LLENGUA I ONOMÀSTICA¹

Ramon AMIGÓ i ANGLÈS

Per parlar de llengua i d'onomàstica és prou adequat de començar per agafar el nom d'aquesta població que ens acull. Els comentaris que formaran aquesta intervenció meva aniran per aquest camí, és a dir per tractar d'il·lustrar amb uns quants exemples de quina manera hi ha noms de lloc la gènesi dels quals es pot desentrellar amb un coneixement aprofundit de la llengua. És un camp molt delicat perquè a vegades les aparences són enganyoses i s'han de prendre moltes precaucions abans d'afirmar que un cert nom de persona o de lloc procedeix de tal paraula o de tal altra.

El cas de Bellver de Cerdanya i el de Bellver de Mallorca són tan clars que no necessiten gens d'esforç, fins i tot si no se sap res de llengua: *Bellver* < *Bella Vista*. Si heu fet un tomb per aquesta vila -i si no l'heu fet us recomano que el feu- heu pogut comprovar -o podreu comprovar- la perfecta escaiença d'aquest nom. La vista que es percep tot a l'entorn damunt de la comarca i enllà, damunt les muntanyes que l'estotgen, és esplèndida, és magnífica. O -sense adjectius tan rebuscats- és bella: *Bellver* < *Bella Vista*.

Fins ací, l'anàlisi és fàcil, gairebé elemental. Però aquest compost aglutinat de *Bella Vista*, igual a *Bellver*, té derivacions que han desembocat en paraules aparentment estranyes, per deformació fonètica i ortogràfica. A *Bellver*, el nom de la vila, li ha passat el mateix que a multitud de noms de poblacions, que s'han convertit en noms de família, en cognoms. Només cal pensar en la quantitat de gent que es diu *Manresa*, o *Tarragona*, o *Cornudella*, o *Vendrell*, o *Lleida*, o *Esplugues*, i un etcètera que pot ser llarguíssim. També trobem gent que es diu *Bellver* o, amb una deformació lleu, amb pèrdua de la *er* de la terminació, substituïdes per una *é* amb accent agut: *Bellvé*. I amb una altra deformació una mica més important, que ha consistit a convertir en una *a* la *e* de la síl·laba àtona inicial, i s'ha arribat a *Ballvé*. Però les transformacions no s'acaben amb això, sinó que també han afectat les consonants. I la bilabial oclusiva sonora inicial s'ha convertit en labiodental fricativa sonora, o sigui que s'ha passat a *Vallvé*. I a la inicial de la segona síl·laba, algun cop li ha passat al revés, que la labiodental oclusiva s'ha transformat en bilabial: *Vallbé*. A la meua comarca és un cognom antic i abundant, i finalment fins i tot el timbre de la vocal tònica ha passat de ser tancat a ser obert, i aquesta gent es diu ara *Vallvè*.

La presència escrita a la meua ciutat va començar per *Belver*, amb l'alveolar lateral no palatalitzada, durant el segle XV i fins a mitjan segle XVI. A partir de l'últim quart del XVI es veu ja la doble *ela*, o sigui la palatalització de l'alveolar i això dura fins al XVII, i s'alterna alguna vegada dintre d'aquell període, depenent de l'escrivà. A partir del XVIII, es perd la *r* final, encara sense accent gràfic damunt de la vocal, però aviat ja apareix l'accent damunt la *é* que queda al final, i la primera síl·laba es veu convertida en *Ball-*. Cap al final del mateix segle XVIII, s'arriba a les dues labiodentals fricatives, o sigui al desgavell absolut que després s'institucionalitza-

¹ Conferència de clausura de les Primeres Jornades sobre Toponímia Catalana, convocades pel Consorci per a la Normalització Lingüística i l'Institut d'Estudis Catalans, celebrades a Bellver de Cerdanya els dies 3, 4 i 5 de juliol del 2003.

rà quan l'Estat espanyol unitari, fundat al començament del XIX, crearà el Registre Civil, moment en què l'ortografia dependrà exclusivament de l'aptitud o de la voluntat de l'encarregat d'aquell Registre en cada localitat.

Però *Bellver*, aquest nom tan elegant i diria que gairebé lluminós, va evolucionar encara també en una altra direcció. A Ulldemolins es parla del corral de *Maibè*, amb vocal tònica greu, oberta. I la gent creu que aquesta paraula és un renom, però no sap a qui corresponia aquest renom hipotètic, ni de què ve. No hi ha cap mena de dubte que procedeix de *Vallvé*, que hem vist escrit així, "corral de *Vallvé*" en un document modern, del 1862. És un corral que havia correspost al mas de *Belver*, anotat en un llibre de les vàlues del 1535. I el cognom, escrit igualment *Belver*, amb *e* simple i amb *r* final, ja és testimoniats en un manual notarial d'aquella vila, de l'any 1286 i un altre del 1398.

En aquests dos casos, el nom del personatge és *F. de Belver* i *A. de Bel-ver*. De manera que allò que podem interpretar que era el cognom va precedir de la preposició *de*, que -en aquest cas- no és una preposició que indiqui títol nobiliari sinó que senzillament indica procedència. Era l'època, el segle XIII, en què s'havia començat a no utilitzar només un nom per reconèixer una persona, per exemple Guillem, Bernat, Andreu, Arnau, Ponç, etc. A mesura que augmentava la població en una localitat, no n'hi havia prou amb un sistema tan senzill, i van començar a cognominar, és a dir, a posar un segon nom, que responia a diverses raons: el nom de baptisme del pare: Guillem, fill de *Tomàs*, si el pare es deia *Tomàs*; o la professió: *Arnau Ferrer*; o una circumstància de naixement: *Pere Tardà* o *Bernat Tardiu*, perquè van néixer més tard del que s'esperava; o una particularitat personal del físic o del caràcter: *Ponç Balb* (equivalent a tartamut) o *Ramon Amorós*. Ho explico d'una manera molt simplificada, i estalvio altres particularitats, per abreujar i per arribar als cognoms indicadors de procedència. La gent sempre s'ha desplaçat molt, per raons de feina, per raons de guerra, per raons de pesta, per raons sentimentals. Hi ha segons noms indicadors de procedència formats amb adjectius com *Cerdà* (generalment ara mal escrit amb *Sa-* inicial, en lloc de *Ce-*) "procedent de la Cerdanya", o *Espanyol*, o *Berguedà*, o *Llombard*, o *Genovès*; i n'hi ha amb el substantiu corresponent a la manera de designar una població precedit de la preposició *de*, com *d'Alenyà*, *d'Ardèvol*, *de Bellver*, *de Calaf*, *de Llobera*, etc., fins que, al cap d'un temps, la preposició va desaparèixer i van quedar aquells noms convertits en cognoms, en llinatges: *Alenyà*, *Ardèvol*, *Bellver*, *Calaf*, *Llobera*, etc.

A vegades és impossible de determinar quina és la localitat d'on va procedir un cert cognom, pel fet que pot ser el nom d'un castell medieval del qual ja quasi no queda ningú que en parli, com és el cas de *Jacobi de So*, que el 1301 és anotat a l'Albi, les Garrigues, que devia procedir del castell *de So*, en una localitat que es diu *Donasà*, al Lluenguadoc. O pel fet de ser un poble que porta el nom repetit en diversos punts del país, com quan a *Siurana* és anotat *Berengarius de Cumbis*, el 1229, que no podem saber si venia de la vila de la Coma del Solsonès, prop de Sant Llorenç de Morunys, o de la Coma de vora *Vallestàvia*, al Conflent. I no parlem dels *Vilanova*, localitats escampades per l'Empordà, l'Alta Ribagorça, l'Alt Urgell, el Vallespir, etc. O dels *Vilafranca*, al Conflent, al Penedès, a Occitània, al Maestrat.

Si bé hi ha molts cognoms presos de noms de població, tal com acabo d'explicar, també hi ha poblacions que han agafat el nom d'una persona, de manera que el procediment ha tingut lloc a la inversa. Tots els entesos coincideixen a dir que *Perpinyà* procedeix de l'antropònim llatí *Perpennius*, un individu del segle X que posseïa unes terres o uns béns, un *fundus Perpenniano*, i aquest *Perpenniano* llatí, o llatinitzat, era, o va passar a ser, *Perpinyà*.

Hi ha molts altres casos de cognoms que han quedat per noms de poblacions. Alguns d'aquests noms de poble, abans que els estudiosos arribessin a entendre i a comprovar que procedien d'un nom de persona, han estat envoltats d'hipòtesis imaginàries, tal com ha passat amb *el Vendrell*, amb intents d'interpretació a partir de *Venus* o, millor encara, a l'entorn de *Venerellus*,

que n'és un derivat diminutiu. No és imaginable que hi hagués hagut un temple dedicat a la deessa, o una imatge que la representés i fos venerada. I això, ni tan sols en època romana. Si més no, no n'ha quedat cap rastre, ni físic ni documental, ni llegendari. Una hipòtesi proposada per un investigador era que vora mar hi hagués hagut un *Portus Veneris*. Però era una hipòtesi poc fonamentada i no va prosperar. D'un lloc menor anomenat *Venrel* se n'ha trobat testimoni escrit de l'any 1037, però el nom de dona *Venerella* ja consta en documents de mitjan segle IX. Algun membre d'aquella família nominativa, un *Venerius* es va establir per allí al Baix Penedès, devia prosperar, i hi va deixar el nom, que va evolucionar cap a *Vendrello* i, finalment, es va establir com a *Vendrell*. El doctor Joan Coromines ho equipara al *Severiana*, que va donar *Siurana*, a l'Empordà -després traslladat al Priorat-, i al *Tiberiana*, que va donar *Tiurana*, a la Noguera.

Dintre la mateixa línia de formació, hi ha *Sabadell*, procedent del nom personal medieval *Sabbatellus*, diminutiu de l'hebreu *Sabbatus*. El mateix Coromines diu que, "en el fons no era més que una aplicació onomàstica del nom cristià d'un dia de la setmana", és a dir, del dissabte, i afegeix que és el mateix cas del Vendrell, és a dir, *die Veneris*, el divendres.

Ara que parlem del Vendrell ve a tomb de fer observar que -prescindint del que passés en èpoques antigues- el nom actual va precedir de l'article definit masculí singular, que es comporta com qualsevol article, és a dir, que es contrau amb les preposicions *a*, *de* i *per*: vaig *al Vendrell*, vinc *del Vendrell*, passo *pel Vendrell*. I aquest article, quan no es troba al començament del paràgraf, s'ha d'escriure en lletra minúscula. Convé de no guiar-se pels poc assabentats que s'abstenen de fer la contracció i que posen l'article en lletra majúscula encara que no sigui inici de paràgraf. I també convé de no ometre'l mai, l'article, davant *Vendrell*, nom de lloc. Hi ha una bona colla de noms de població que no poden prescindir de l'article definit davant seu, com per exemple *el Morell*, *el Papiol*, *la Presta*, *la Seu*, *l'Espluga*, *l'Armentera*, *l'Ametlla*, *l'Arboç*, *els Garidells*, *els Omells*, *les Franqueses*. Però n'hi ha uns altres que no l'han de dur i passa, tanmateix, que periodistes poc informats i poc escrupolosos no s'estan d'afegir-l'hi, una manera d'actuar que crea confusió. Ningú que parli amb un llenguatge genuí no ha dit mai *l'Alforja*, ni *l'Arbolí*, unes irregularitats que es veuen en algun diari i que se senten en alguna ràdio.

Cal que siguem respectuosos amb les formes genuïnes i, davant d'un dubte, que es pot presentar si ens trobem amb un nom de població que no ens és familiar, s'ha de dedicar a una consulta el curt espai de temps que comporta de fer-la en alguna de les diverses obres de confiança que afortunadament existeixen.

Potser tracto ara temes que són elementals i que tots vosaltres ja sabeu i teniu en compte en tota ocasió. Però, en publicacions que passen per solvents, veig tan sovint escrites irregularitats d'aquesta naturalesa que m'ha semblat que no era superflu de dedicar-hi un espai.

També és elemental l'ús de la preposició *de* en les ocasions que ara co-mentaré. I, malgrat que és tan elemental, com veurem, hi ha una tendència marcadament creixent a prescindir-ne. A part de ser indicadora de moltes altres coses, aquesta preposició és indicadora de possessió: el mas *de* l'Anguera, "el mas que és propietat *de* l'Anguera". Però he sentit gent que parla del mas Abelló, que abans sempre havia estat el mas *de* l'Abelló.

A vegades indica direcció cap a, o procedència des de: el camí *d'*Alp; amb aquest significat no he observat que se'n prescindeixi. Però se'n prescindeix quan una via pública porta un nom atribuït a un personatge: el carrer Aribau, en lloc del carrer *d'*Aribau. Em sembla que en aquests casos hi ha, el líptica, l'expressió "a honor *de*", o "a la memòria *de*", i trobo que l'estalvi de la preposició desfigura el sentit de la intenció. Igualment quan es tracta del nom d'una institució: avinguda *de* les Corts Catalanes; o d'un país: la plaça *d'*Andorra, la rambla *d'*Aragó; o del nom d'una població: la travessia *de* Corbins.

Hi ha rius importants que tenen un nom propi: el Ter, el Segre, el Llobregat, per exemple, i alguns altres. Però n'hi ha de més modestos que reben el nom del lloc on neixen, o del lloc per on passen i, en aquest cas, la preposició d'enllaç també és imprescindible. Això es veu clar en el riu *de Foix*, per exemple, que es diu així perquè comença vora l'antic poble de Santa Maria de Foix, amb les restes d'un castell i el santuari de la Mare de Déu de Foix, i en pren el nom. No sé que n'agafi cap altre, al llarg del seu petit recorregut. Però se sent sovint, i es veu escrit, *riu Foix*, sense la preposició, com si fes nosa i se la rebutges.

Hi ha altres riuets que van canviant de nom segons el del lloc per on pas-sen. Als Motllats, hi ha el *Trinco-Trinco*, un clot continuat pel *barranc del Forn de la Calç*, que aviat es diu *de la Cova de Ninyola* i, a continuació, *barranc de la Font Freda*. Aleshores, ja amb aigua constant, entra al terme de la Febró i és el *riu de la Febró*. Sempre amb la preposició i l'article, invariablement. Més avall, rep el barranc de Prades, que ve d'aquella població, i que tampoc no perd mai el *de*, i de seguida entra al terme de Siurana. Però, a partir d'allí, la cosa canvia perquè, últimament, la gent, potser imitant els periodistes gasius de paraules, fa l'estalvi de la síl·laba *de*. He vist documentació que parla del riu des del segle XII, i sempre amb la preposició, tret de textos en llatí, és clar, que utilitzaven la forma genitiva: IN RIVO SIURANAE. I això va així fins molt tard, potser fins al segle XX i tot. L'últim document que ara tinc a mà és del XVIII, però recordo que al XIX els escriptors conservaven la preposició, sense excepcions.

Una altra constatació és que els barrancs, els torrents i les rieres no la perden mai, la preposició: la riera *de Pontons*, el barranc *de la Llenguadera*, per citar-ne un parell. Potser la conserven perquè no surten tant per escrit.

Ara podem passar a veure com es forma algun nom de lloc que actualment resulta estrany. Al terme d'Almoster, al Camp de Tarragona, una partida de terra és coneguda pel *Sol Senyor*. La gent interpreta que aquelles terres eren d'un senyor que sempre anava sol. No cal trencar-s'hi el cap. El significat és prou clar. Però només és clar a partir d'una interpretació molt superficial. Quan es tira enrere en el temps s'arriba a una conclusió diferent. Documents de la primera meitat del segle XVIII ja escriuen *Solseñó*, tot junt, o *lo Sol Senyor*, en dues paraules i amb article. Però quan, anant retrocedint en el temps, s'arriba al segle XVI, la cosa s'aclareix. Els papers del 1522 i 1541 donen la bona pista. Escriuen "en axo del senyor", "en ayxo del Senyor".

La cosa queda clara del tot quan se sap que en aquell sector, i en molts altres sectors del país, *això* és utilitzat com a equivalent de 'la terra', 'el tros de terra', 'la hisenda'. Encara avui es poden sentir expressions com "El Pere és a llaurar *en això el Miquel*". Llavors, doncs, s'entén que "en això del Senyor" fos equivalent a 'les terres del Senyor', és a dir, unes terres damunt de les quals el senyor tenia alguns drets, segurament impositius, o sigui que el senyor en per-cebia algun tribut.

Fonèticament, el pas de *això el cap a sol* no costa gaire d'entendre.

És el mateix cas que trobem a les Balears, on *això* era *ço*, i *ço en*, una vegada contret, s'ha convertit en *son*. L'exemple mallorquí més conegut és el de *Son Santjoan*, el nom de l'aeroport, que es devia construir inicialment agafant terres d'un propietari que es deia Santjoan i "ço d'en Santjoan" havia passat naturalment a "Son Santjoan". Però n'hi ha molts altres exemples a les Illes: son Triai, son Mulet, son Fortesa, son Dameto, son Campanàrio, etc. i tots vénen d'aquesta contracció *ço+en = son*.

Tornant al continent, d'on hem partit, a Almoster mateix s'anomena *l'Aixembruc*, que no hi ha dubte que procedeix de "això d'en Bruc". Bruc és un cognom documentat entre el segle XIV i el XVI, i no fa gens estrany que hagués quedat adherit a un territori. La mateixa cosa passa amb Aleu, amb presència constatada entre el XIV i el XIX, i que ha quedat a la muntanya dels *Aixenaleus*, és a dir, d'"això de n'Aleus", amb el nom personal en plural perquè es devia referir a diversos germans Aleu. A la Selva del Camp, on el cognom Morera és antic i ha estat abun-

dant, s'ha generat l'*Aixemorera*. Abans de descobrir que el nom d'aquesta partida de terra era el resultat de l'aglutinació d'"això d'en Morera", s'havia creat la llegenda d'una musulmana rica que es deia Aixa, en època dels moros, i que posseïa moltes terres. La realitat és que el posseïdor de les terres era el real en Morera i no la imaginària Aixa. Un últim exemple d'aquestes construccions, tret d'aquell mateix rodal, ara de Castellvell del Camp. A la segona meitat del segle XVII hem llegit "a la partida l'*això de na Blanca*", és a dir, una propietat que pertanyia a la viuda o la filla d'un Blanc, un altre cognom constatat al segle XVI i encara existent avui. Una mica més tard, el mateix llibre parla de "la *eixola blanca*", com si *eixola* fos un substantiu i *blanca*, un adjectiu. I la degradació de la fonètica siscentista fa que un amanuense escrigui "a la partida de la *xonablanca*", que devia voler dir "la[i]xo - na [sense *de*] blanca". Així es demostra que la Blanca, viuda o filla del Blanc, ja havia desaparegut de la memòria col·lectiva i que el nom ja no tenia cap significat.

Podem aportar una altra aglutinació per tractar de fer comprendre com s'arriben a desfigurar unes expressions que inicialment eren clares per a tothom, però que la pèrdua dels referents i el pas corrosiu del temps arriben a deixar de sentit impenetrable. Ens parlaven de la *Combrunada* per designar un petit sector de territori, com si fos una partida de terra, pel qual passa una rasetta curta, que rarament porta gens d'aigua. Van ser uns documents del segle XVII que ens van fer obrir els ulls. Un parlava de la partida de la Boronada, i ja teníem per referent un antropònim femení; i l'altre, més explícit, deia "la coma de na Boronada". La coma devia ser aquella rasetta que he anomenat, i es va arribar a l'aglutinació *Combrunada* amb pèrdua de la lletra final de *coma* i també de l'enllaç prepositiu i de l'article personal, i una vegada desapareguda del veïnat la memòria de la viuda o la filla del Boronat que, lògicament, per feminització, era la Boronada.

A vegades, hi ha similituds fonètiques que fan confondre. És el cas de di-versos *Toro* de la Vall d'Aran: el forat de Toro, el gros avenc on se submergeixen les aigües de la gelera de l'Aneto per reaparèixer als Uelhs deth Joeu, camí de la Garona. I el coll de Toro, i la pala de Toro, i el cap de Toro, i el port de Toro. Escrit així, tal com ho pronunciem, t+o+r+o, fa pensar en el bou, el brau, i com que és en zona on hi ha pasturatges de bestiar boví, sembla raonable que aquest animal hagi generat el nom. Però no és així, ni de bon tros. El nom procedeix de l'aranès -del gascó-, una llengua en la qual *deth* és la contracció *del*, i *hòro*, amb *h* inicial, vol dir forat. El nom apareix en llocs on abunda la roca calcària, afectada per l'erosió, sobretot per l'aigua, que dissol la calc i forma forats i avencs. La pronunciació de l'aranès *deth hòro*, 'del forat', és idèntica a la del català *de toro*, 'de brau', que és com ho sentim els catalans que no sabem aranès.

A Vilanova de Prades, un terme repartit entre el Priorat i la Conca de Bar-berà, hi ha la partida coneguda ara pel *Cabaixal*, i el racó *del Cabaixal*. És un nom viu, conegut de tota la gent d'aquella zona. Però només surt en documents recentíssims, de 1945 ençà. En canvi, en documentació del segle XVII i fins al XIX apareix un tros "nomenat lo Cavallsalt" i "partida anomenada lo Cavallsal", un nom del qual avui ningú no sap res. No sembla que es pugui dubtar que *Cabaixal* és el resultat d'una evolució fonètica i ortogràfica de *Cavallsalt*. Fa estrany que *Cavallsalt*, que té un cert sentit, si més no els dos elements lingüístics que en formen part tenen un significat, hagi derivat cap a *Cabaixal*, que és una paraula que no vol dir res. Però aquesta mena d'incongruència és una realitat ben constatada. *Cabaixal* quedaria com un misteri impenetrable si no s'hagués pogut saber com ho deien antigament, quan l'expressió encara no s'havia deformat. Per això és tan important veure documentació antiga, quan es treballa en onomàstica.

Parlem ara de dos noms de persona que es poden confondre entre ells. Em refereixo a *Aguader* que no és el mateix que *Aiguader*, encara que la pronunciació de l'un sigui força semblant a la de l'altre i que, ortogràficament, només es diferenciïn per la presència d'una *i* per formar el diftong *Ai* en un dels dos noms. Però el significat -la procedència- és radicalment diferent. El primer, sense la *i*, és un derivat del llatí *EQUA*, que ha experimentat canvi de la lletra inicial, passada de *E* a *A*; *Eguader* > *Aguader* voldria dir 'el qui guarda les egües', 'el